

WILLEM FRIJHOFF

HOE TALIG IS GROEPSIDENTITEIT? REFLECTIES VANUIT DE GESCHIEDENIS

Abstract

In this contribution the relation between language and group identity is briefly tackled from the historian's point of view. At first the notion of identity itself is discussed. The author contends that identity should not be considered exclusively as an imagological concept, but at the same time as a historical form of self-realisation embedded in the conditions of time, space and social context. Therefore identity should be viewed as a continuously changing value. Group identity in this second sense is closely connected with sociolinguistics. Group languages play an important role in the self-definition of group identities. The author illustrates this point with the help of two examples: firstly the changing roles of Latin, French, and the vernacular in the identity formation process of the early modern Netherlands and early modern Europe. Secondly the more subtle interplay between the native, European and immigrant languages in seventeenth-century New Netherland (the present-day New York region), and their role as signifier of group identity.

Van de twee begrippen die centraal staan in het themanummer *Taalvariatie en Groepsidentiteit* is het tweede misschien wel het minst eenduidig. Identiteit is een rijk geconnoteerde term die, hoewel her en der al wel eerder gebruikt, pas sinds een twintigtal jaren is opgekomen als cultuurhistorische *signifier*, maar vanaf dat moment stormenderhand de cultuurgeschiedenis, vervolgens ook de sociale en politieke geschiedenis, en ten slotte zelfs sectoren van de economische geschiedenis heeft veroverd. Ook in de taalsociologie heeft het identiteitsbegrip al vroeg in diverse variaties ingang gevonden (bijvoorbeeld Fishman 1966; 1968). Nationale identiteit, *corporate identity*, groepsidentiteit, *social identity*, zijn termen die weliswaar het heden proberen te benoemen, maar daarbij een soms stevig beroep doen op langetermijnfactoren en –processen, al was het maar omdat identiteit altijd een element van herkenning of herinnering, dus van

toegeëigende duur in zich draagt. In het wetenschappelijke taalgebruik gaat het bij 'identiteit' thans dan ook in hoofdzaak om identiteits**besef**, dat wil zeggen de (h)erkenning van een aantal benoemde kenmerken als constitutief voor persoon of groep. Identiteit is daarmee een gehistoriseerde, fenomenologisch gebruikte notie geworden. Of die kenmerken nu ook echt wezensnoodzakelijk zijn voor die specifieke persoon of groep, doet er niet zoveel toe, het volstaat vast te stellen wat een groep is, dan wel geworden is, of hoe ze wordt benoemd, geconstrueerd of uitgevonden. Identiteit in essentialistische zin, dus als een cluster eigenschappen die onafhankelijk van de tijdsdimensie inherent zijn aan de persoon of groep, vinden we in de geestes- en sociaalwetenschappelijke benaderingen thans nauwelijks meer terug, al overheerst die connotatie vermoedelijk nogal eens in het alledaagse identiteitsbegrip. Identiteit kunnen we hier dus summier kenschetsen als het samenstel van min of meer duurzame beelden, gevoelens, gedragsvormen en waarden, dat wordt (h)erkend als constitutief voor de persoon of samenbindend voor de groep (Frijhoff 1992; 1993).

Over identiteit is intussen een boekenkast volgeschreven, maar globaal wordt de term op twee uiteenlopende wijzen gebruikt. Sterk vereenvoudigd weergegeven domineert bij de ene benadering de narratieve dan wel retorische dimensie, bij de andere een vorm van empirische (h)erkenning of toetsing. Eerstgenoemde benadering zoekt identiteit in een proces van identiteitstoewijzing, beeldvorming met andere woorden. Zoals Joep Leerssen (1990:198) dat indertijd kernachtig verwoordde, is het accent bij identiteit geleidelijk aan van de 'zijswijze' (dus de essentie) naar de 'zienswijze' (dus het beeld) verschoven (zie ook Corbey & Leerssen 1991). In de *cultural studies* en de literatuurwetenschap is daarvoor het woord imagologie gesmeed.⁽¹⁾ Identiteit is in die visie een retorische constructie die op de wisselwerking tussen zelfbeeld en (ander)beeld steunt: tussen het beeld dat de groep van zichzelf heeft en het beeld dat anderen zich van die groep maken. Het maakt niet zoveel uit of die beeldvorming een grondslag in de sociale werkelijkheid heeft, aangezien alle kenvormen van de werkelijkheid narratief van aard zijn. De imagologie legt veeleer een sterke nadruk op de structuur van de beeldvorming zelf: stereotypering, clichés, helden- en vijandbeelden, en soortgelijke vormen van verbeelding bepalen de identiteit, die ook zelf niet anders kan worden gekend dan als een beeldconstructie. In die beeldvorming speelt taal en

⁽¹⁾ De recente literatuur is gemakkelijk te volgen in de *Imagological Newsletter* onder redactie van Joep Leerssen, die verspreid wordt door het Huizinga-Instituut en via de website <http://www.hum.uva.nl/images>.

taligheid uiteraard een wezenlijke rol. Identiteit moet worden benoemd, en die benoeming loopt via taal, of het nu visuele taal is, gestiek, of verbale taal, maar in elk geval via een repertoire van kwalificaties die in de kern talig, dat wil zeggen een vorm van benoeming zijn, in beginsel onafhankelijk van de werkelijkheid. In die visie refereert identiteit niet zonder meer aan een kenbare werkelijkheid, en hoeft ze dat ook niet.

Historici, maar ook psychologen en sociologen, zijn van huis uit minder beducht om over zoiets als de ‘werkelijkheid’ zelf te spreken, of over de kenbaarheid van haar dimensies. Geschiedenis is immers in de kern een sociale wetenschap. Voor de historici, en daarmee komen we bij de tweede manier om naar identiteit te kijken, is identiteit niet zozeer, althans niet uitsluitend, de narratieve resultante van een beeldvormingsproces als wel de (door het subject als voor hem/haar zelf geldig of werkbaar aanvaarde) weerslag van een voortdurend proces van wisselwerking tussen beeldvorming enerzijds en maatschappelijke factoren, zeg maar gedrag, anderzijds. Identiteitsbenoeming moet worden herkend als een geldige, operationele vorm van toeschrijving die het subject de mogelijkheid geeft zich te ontplooiën en verder te ontwikkelen.

Identiteit ligt dus nooit vast, maar heeft een voortdurend wisselende gestalte. Bij identiteit is namelijk steeds een drieslag in het geding: het beeld dat men van zichzelf heeft (het zelfbeeld of interne beeld), het beeld dat de ander zich maakt (het externe beeld: perceptie, clichés, stereotiepen), en de verwerking van beide in de zelfpresentatie en het gedrag in de private of openbare ruimte. Identiteit speelt weliswaar met de wisselwerking tussen beeld en zelfbeeld, maar gaat niet in de beeldvorming op. Ze hoort immers zowel tot de maatschappelijke werkelijkheid als tot de beeldwereld. Voor de historicus doet beeldvorming er dus iets toe in de levenspraktijk. Ze bewerkt iets in de maatschappelijke orde, de orde van de ‘werkelijkheid’ zo men wil.

Om een voorbeeld te geven: behoort tolerantie tot de Nederlandse identiteit? Tolerantie maakt zeker al heel lang deel uit van het zelfbeeld van de Nederlanders, en ze is hun in de loop van de eeuwen door verschillende groepen buitenlanders in meer of mindere mate toegeschreven. Maar pas als dat interne en/of externe tolerantiebeeld de Nederlanders motiveert om die tolerantie in gevoelige sectoren van het maatschappelijke leven (tegenover andersdenkenden, allochtonen, vluchtelingen, enzovoorts) ook daadwerkelijk te realiseren, wordt ze ten volle

als een identiteitskenmerk van de Nederlanders aanvoeld. Nu op dit moment de tolerantie van de Nederlandse samenleving ten opzichte van degenen die daar van buitenaf een beroep op doen onder druk staat, zien we dan ook dat er zowel in de pers als in wetenschappelijk werk steeds meer vragen worden gesteld over dit kenmerk van identiteit en over de zin van die beeldvorming (Ten Hooven 2001). We moeten identiteit dus nooit essentialistisch opvatten. Ze is zowel naar de vorm als naar haar uitwerking situatiegebonden en contingent. Historisch gezien vormt ze steeds een door tijd, ruimte en sociale context bepaalde waarde, die zich ontplooit in een strategie van zelfrealisatie.

Beeldvorming, of het nu om het zelfbeeld gaat of het beeld dat de ander oplegt, staat dus in relatie met percepties van gedrag en gedragsverandering. Percepties van gedrag, al dan niet werkelijkheidsgetrouw, leiden op termijn tot aanpassing, vernieuwing of afwijzing van het beeld. Nieuwe beeldvorming moet daar weer rekening mee houden. Identiteit is voor de historicus dan ook een voortdurend proces van bijstelling tussen de drie polen van zijn model: het zelfbeeld, het beeld dat de ander vormt of reflecteert, en de sociale component. In die benadering is identiteit dus tot op zekere hoogte referentieel: ze verwijst hoe dan ook naar iets dat buiten het benoemingsproces zelf staat of plaatsvindt. Natuurlijk hebben beeldstructuren of vormtradities en de wijzen waarop zij worden overgedragen een zekere eigenstandigheid, en het is eveneens duidelijk dat het samenspel tussen beeld en gedrag met een zekere nauwkeurigheid moet rekenen. Clichés kunnen immers een lang leven leiden, niet zelden tegen beter weten en tegen de evidentie van alledag in. Maar de kern van het verschil tussen de twee zienswijzen is dat in het tweede geval de persoonlijkheid of de maatschappelijke orde er bij identiteit iets toe doet, en dat identiteit dus fundamenteel veranderbaar is, onafhankelijk van het beeld dat we ons van de persoon of de groep maken.

Het zal duidelijk zijn dat groepsidentiteit in deze beide gevallen een sterk uiteenlopende relatie met taal heeft. Bij de eerste benadering ligt de nadruk eigenlijk geheel op de narratieve structuur van identiteit. Beeldvorming is talig van aard en heeft taal nodig om te worden verwoord. Taal (in welke vorm dan ook) is echter niet alleen een instrument om identiteit te verwoorden, ze is ook zelf een component van het proces van identiteitsvorming. Taal sluipt ook de tweede benadering binnen, maar dan tevens als een gedragsmoment. In het omgaan met taal, te beginnen met verbale taal, in de toe-eigening van taligheid, herkennen mensen zich als een gelijkgerichte groep die een consensus over de wijzen

van verwoording en verbeelding van de werkelijkheid heeft bereikt op basis waarvan samenleven niet alleen mogelijk wordt, maar ook een betekenis kan ontvangen die door allen op dezelfde manier wordt begrepen. Zo legt taal de basis van persoonlijke of collectieve zingeving, van een gevoel van herkenning, van identiteitsgevoel. Taal helpt dus de groep gestalte te geven als een langetermijnstructuur die de identiteit van de groep schraagt. Naarmate groepen zich sterker moeten profileren tegenover anderen, wordt de taal als instrument belangrijker: de taalstandaard, taalcodes, groepstalen, sociolecten en dialecten, idiomen en tongvallen, het zijn allemaal instrumenten die de groep, groot of klein, inzet ter profilering en bevestiging van haar identiteit.

Maar dan rijst er onmiddellijk een probleem: identiteit is immers niet eenduidig. Groepsidentiteit is fundamenteel meervoudig omdat ieder mens tot meerdere groepen behoort die elkaar al dan niet overlappen, en dan ook nog in heel verschillende mate: familie, werk, grondbezit, rijkdom, vriendschap, sekse, leeftijd, woonplaats, religie, opleiding, geografische of etnische herkomst, levensstijl, ideologie, vrijetijdsbesteding, sportvereniging, gewest, natie, continent, het zijn allemaal parameters voor groepsvorming, en die groepen eisen op grond van zulke ordeningsprincipes een eigen identiteit op. Gezamenlijk, in hun specifieke combinatie, kleuren die vormen van groepstoebehoren de persoonlijke identiteit van het individu of de collectieve identiteit van een gemeenschap, groot of klein.

Gezien over de lange duur wisselt de intensiteit van die groepsidentiteiten heel sterk. Zo is de natie een nieuwer en op dit moment beslist ook sterker identiteitskader dan de religie, maar de kracht van de natie lijkt al weer wat op haar retour ten gunste van andere kaders. Taal als instrument van identiteit heeft al evenmin een eenduidige plaats in ruimte en tijd. Hoewel veeltalige landen bijna altijd wel een hiërarchie in het gebruik van die talen kennen, is lang niet overal sprake van een 'nationale' taal (zoals in Frankrijk, waar het Frans als zodanig in de grondwet is vastgelegd) of zelfs maar een inheemse standaardtaal. We zien het probleem thans ook in Nederland, met de discussies over de plaats van het Nederlands en het Engels in de verschillende segmenten en sectoren van de openbare ruimte, en de respectieve toekomst die aan beide wordt toegeschreven. Taaltrots kan ook verschuiven: de Fries die er in de achttiende eeuw prat op ging goed Nederlands te spreken zal nu opkomen voor zijn Friese taal, misschien zelfs in combinatie met trots op zijn vloeiende Engels. En nog niet zo heel lang geleden zou de trots op het Nedersaksisch en de boerenrock uit de Achterhoek

ondenkbaar zijn geweest, zo goed als de Achterhoek zelf de afgelopen decennia cultureel pijlsnel is gerevalueerd.

Nog verfijnder kunnen we de rol van taal als identiteitsinstrument thans afmeten aan de discussies over de aard van het publieksengels: moeten we voor de Oxford/Cambridge-standaard kiezen? Voor Media-Amerikaans? *Global English*? *Dunglish*, *Netherlish* of Neder-Engels? Of een voor alle mondiale taalkringen behapbaar en uitspreekbaar, sterk vereenvoudigd bijproduct van die wereldtaal? Vijf eeuwen geleden startten de humanisten in feite een soortgelijke discussie over de aard van het Latijn als publieke wetenschapstaal: laatmiddeleeuws Latijn? Klassiek Latijn? Neolatijn? Of een wat vereenvoudigd bijproduct dat, zonder onmiddellijk in het potjeslatijn van de apothekers te vervallen, met een wat lagere standaard genoeg nam? Zodoende kon inderdaad tot ver in de negentiende eeuw ook aan minder begaafde jongeren de mogelijkheid worden geboden met enige kans op succes college te lopen. Die verschillende varianten leiden, toen zo goed als nu, tot uiteenlopende opties voor de groepsidentiteit. Het gaat bij de discussies daarover dan ook om meer dan louter nut of juist alleen maar beeldvorming. Inzet is de keuze die men daarbij maakt voor de groepen waarmee men een identiteitskring wil opbouwen, de manier waarop men daaraan concreet gestalte wil geven, en de beeldvorming die ervoor wordt gebruikt.

Taalvormen beconcurreren elkaar dus. Ze leiden binnen het persoonlijke en collectieve leven een gelaagd en meervoudig bestaan. Wie zijn studie geheel in het Engels en in een Engelstalige omgeving heeft gevolgd en zich vervolgens in Nederland vestigt, zal bij wetenschappelijke arbeid nog lange tijd in het Engels denken, terwijl zijn dagelijks leven in het Nederlands verloopt. Behalve zulke functionele rangordes in vormen van taalgebruik, zijn er dan nog meer symbolische. Ze kunnen mij ertoe aanzetten taalvormen om hun symbolische betekenis te gebruiken zonder dat hun nut daardoor wordt vergroot, soms zelfs integendeel. Een conservatieve katholiek volgt de mis in het Latijn, een orthodoxe protestant blijft *in religiosis* de tale Kanaäns hanteren, een Carnavalsvierder uit een Limburgse familie zal ter plekke geen plat-Amsterdams spreken, al is hij ook in Mokum geboren en getogen.

Die functionele en symbolische gelaagdheid van taalvormen beantwoordt aan de gesegmenteerde en gelaagde structuur van identiteit. Ook de identificatiekringen van elke afzonderlijke persoon vormen een gelaagd en getrappt geheel,

al is er natuurlijk niet zonder meer sprake van een één-op-één-verhouding. Die gesegmenteerde, samengestelde identiteit commandeert het gebruik van een uiteenlopend scala van taalvormen, soms uiteenlopende talen, maar in elk geval een heel gamma van vormen van taalvariatie. Datzelfde geldt, *mutatis mutandis*, voor de groep. Zo worden bijvoorbeeld in het wetenschappelijk onderwijs niet alleen andere talen, maar ook een ander idioom en vakjargon gehanteerd dan in het lager beroepsonderwijs. Betekent dit nu dat taal een wezenlijke component van identiteit is? Dat de keuze voor deze of gene taalvorm ook de identiteit zelf vormgeeft, of haar juist aantast?

De taalvariatie is niet mijn vak, ook al kan een cultuurhistoricus natuurlijk niet helemaal zonder enkele elementaire noties van vooral taalsociologische aard. Mijn gezichtshoek is hier dan ook niet die van de taalvariatie maar die van de groepsidentiteit. Wat volgt is noodgedwongen niet meer dan een reeks aantekeningen, reflecties, aan de hand van ontwikkelingen en verbanden die ik als cultuurhistoricus zelf in de geschiedenis tegenkom. Ik pretendeer niet de taalkundigen en neerlandici iets nieuws te leren, alleen het oude en bekende kort vanuit het gezichtspunt van de cultuurhistoricus te belichten.

Op de eerste plaats wil ik dan opmerken dat er in de geschiedenis twee extreme situaties kunnen worden gevonden waarin de stelling dat taal met groepsidentiteit verbonden is, in wezen wordt ontkend, of minstens sterk genuanceerd. In het ene geval tracht men de groepstaal tot cultuuroverschrijdende wereldtaal te verheffen, in het andere wordt een globale taal juist herleid tot een groepstaal. De geschiedenis toont ons van beide opties een bekend voorbeeld, steeds in een specifieke historische context. In de zestiende eeuw begon overal in Europa langzamerhand een regiogebonden vaderlandbesef vorm te krijgen en ontstonden er protonationale gevoelens van lotsverbondenheid (Van Sas 1999). In afwachting van de vorming van een reeks nationale staten leidde het besef van geografische taalverschillen en de koppeling van taal aan vaderland toen tot een aantal pogingen om een genetische hiërarchie van talen te vestigen die, zowel binnen als buiten de taal- of landsgrenzen, tegelijk een gewenste culturele hiërarchie van groepsidentiteiten weerspiegelden (Van den Branden 1956; Klifman 1992; Van der Wal 1995; Van Leuvensteijn 1997; Frijhoff & Spies 1999:227-237).

Talen waren niet langer onderling gelijkwaardig, maar sommige waren nuttiger, ouder, zuiverder of groepsspecifieker dan andere. Aan de top kwam die taal te

staan die om machts-, cultuur- of sociaal-politieke redenen als landstaal werd erkend. Dat was de taal die aan de groep eenheid gaf, of die eenheid symboliseerde. De nieuwe eenheidstaal ging de centrale referentiewaarde voor het vaderland vormen, als zij al niet werd geacht het vaderlandgevoel te funderen. De drie bekendste voorvechters daarvan in de Nederlanden, Johannes Goropius Becanus (1518/9-1572), Simon Stevin (1548-1620) en Hendrik Laurensz Spiegel (1549-1612), stelden dan ook dat de Nederduitse taal hoger stond dan de andere talen. Niet alleen was zij volgens sommigen als oertaal van de mensheid ouder dan de andere, ook was het mogelijk, zoals Alardus Kók in zijn *Logica practica* (1649) stelde, werkelijk alles in het Nederduits te vertalen. Op die taalrijkdom, die het Nederlands ook wetenschappelijk tot een ideale publicatie- en wetenschapstaal maakte, was al door Hugo de Groot (1583-1645) gehamerd (Van der Wal 1997). Daarmee dreigde het Latijn zijn voorsprong als universele geleerdentaal te verliezen. Simon Stevin ten slotte smeedde eigenhandig een Nederduits wetenschapsidioom vanuit de overtuiging dat de universaliteit en monosyllabiciteit van het Nederduits als oertaal de beste garantie voor wetenschappelijkheid was.

Feitelijk bereikte Stevin het omgekeerde van wat hij bedoelde: het Nederduits werd niet de universele standaardtaal van de wetenschap maar de groepstaal van de wetenschappers uit de Nederlanden. Zij ontleenden daar de zekerheid aan dat universele wetenschap vertaald kon worden in hun regionaal idioom. De wetenschap moest haar cultuuroverschrijdende pretenties, besloten in het gebruik van de universeel geachte geleerdentaal, het Latijn, voortaan delen met groepstalen die zich in meer cultuurbetrokken termen uitten, te beginnen met het Italiaans en het Frans, maar ook het Nederlands zelf, gevolgd door het Engels en het Hoogduits. In de historische taalkunde vormen Stevins geslaagde pogingen om Nederlandse termen (zoals driehoek, omtrek, middellijn, evenwijdigheid, of kegelsnede) voor wiskundige begrippen in te voeren een bekend voorbeeld van die reductie van een universeel idioom tot een groepsidioom. Maar dat groepsidioom werd bepalend voor de opkomst van een nationale traditie. Volgens de handboeken van Romein, Dijksterhuis, Struik en Van Berkel begint bij Stevin dan ook de ‘Nederlandse wiskunde’ – een term die sommigen als een *contradictio in terminis* in de oren zal klinken, maar die dat in het perspectief van dit verhaal beslist niet is (Romein & Romein-Verschoor 1938-1939; Dijksterhuis 1943; Struik 1958; Van Berkel 1985:13-34; Van Bunge 2001). De ontwikkeling van een groepstaal, niet de adoptie van een universele wetenschapstaal, werd daarmee een voorwaarde voor de bloei van wetenschap in groepsverband. De verder zo op de Franse cul-

tuur georiënteerde raadpensionaris Johan de Witt (1625-1672) bestrooide zijn politieke geschriften zo kwistig met Franse leenwoorden dat zij er thans bijna onleesbaar door zijn geworden, maar zijn wiskundige traktaat ten behoeve van het verzekeringswezen gaf hij braaf de goed Nederduitse titel *Waerdye van lyf-rente* (1671). De groepstaal van de Nederlandse wiskundigen werd zo zelf tot een element van de groepsidentiteit van de Nederlanders. Zij bevestigde hun zelfbeeld als technisch, werkelijkheidsbetrokken, vernuftig en pragmatisch, maar ook maakbaar volkje.

Dat het Stevin niet alleen om een technische of pragmatische aanpassing van zijn taalgebruik voor een beter begrip van zijn wetenschappelijk werk ging, blijkt uit zijn andere, minder bekende geschriften. Zo heeft Stevin in zijn traktaat *Het burgherlick leven* (1590) een soortgelijke poging gedaan om leenwoorden uit het politieke taaleigen te vernederlandsen (Stevin 2001). Hoewel dat traktaat liefst tien edities heeft gekend, is die poging echter veel minder geslaagd gebleken. Geen Nederlander zal de aristocratie thans als ‘voornamelijkheid’ aanduiden, de republiek als ‘gemeenzaak’ of de monarchie als ‘enigvorstheid’. Desondanks zien we juist in dit traktaat hoezeer de schepping van een eigen idioom bij Stevin in dienst stond van een sociaal-politieke doelstelling, namelijk de vorming van een aan de nieuwe politieke situatie van de Noordelijke Nederlanden aangepaste traditie van burgerbesef, of, in het taaleigen van onze thematiek, van groepsidentiteit.

Twee eeuwen later wordt Europa gekenmerkt door de omgekeerde beweging. De nationale staten hebben zich dan stevig in het Europese landschap verankerd. Het Latijn is versmald tot de internationale groepstaal van de wetenschappers en de rooms-katholieke kerk, al te maniëristische uitwassen ervan worden belachelijk gemaakt via de figuur van de pedante leraar. Regionale talen zijn tot landstalen gemaakt en in veel landen is een hiërarchie van talen geschapen die kenmerkend werden geacht voor evenzoveel sociale groepen: streektaalen, patois, dialecten, sociolecten. De onmiskenbare opmars van het zich standaardiserende Nederlands ging bijvoorbeeld gelijk op met de ontwikkeling van soms uiterst curieuze vakjargons van juristen, medici en artseneijberekers, die juist weer zoveel mogelijk aansloten bij supranationale vormen van beroepsidioom. Daarvan werden al in de achttiende eeuw eigen deelwoordenboeken samengesteld, zoals het curieuze *Hollandsch regtsgeleert Woorden-boek* van Franciscus Lievens Kersteman (Amsterdam 1768). Maar boven de landstalen, de moeder- of vadertalen, kwam nu opnieuw een *lingua franca* te staan, in feite het Frans (Frijhoff 1989; 1990;

1991; 1996; Frijhoff & Reboullet 1998). Ogenschijnlijk nam het Frans in de wetenschap eenvoudig de positie van het Latijn over. Al spoedig bleek dat het hier om een gecompliceerder ontwikkeling ging. Het Latijn was na de Reformatie de groepstaal van de geleerde wereld geworden (Waquet 1998). Wie iets pretendeerde in de wetenschap leerde Latijn, en moest dat ook leren. Hij (want het was altijd een hij) verlatijnste zijn naam en kocht zich, in weerwil van het groeiende aantal vertalingen van klassieke en andere belangrijke werken, een Latijnse bibliotheek bij elkaar. Vooral de verlatijnsing van de naam was een actieve daad van de jonge wetenschapper die symbolisch uiting gaf aan zijn bewustzijn van een nieuwe groepsidentiteit. De *alba amicorum* van de rondreizende studenten en geleerden, en de *alba studiosorum* van de universiteiten wemelen van fraaie staaltjes van toe-eigening van status in de wetenschap door verlatijnsing van het patroniem of de toenaam, al was het maar door het wat onnozele achtervoegsel –us of –ius: Junius, Canisius, Vossius, Grotius, Heinsius, Bertius, Thysius, Voetius, Wilhelmius, Petraeus, Meyerus, Burgersdicius of Swanenburgius, maar ook door qua naamstatus wat dubbelzinniger verlatijnsingen van partijboegbeelden als Erasmus, Arminius, Gomarus en Jansenius (patroniem of toenaam?), en taalzuiverder omzettingen als Episcopius (De Bisschop), Pithopaeus (Kuiper), Sinapius (Mostaert) of Triglandus (Drie-eikelen, op zijn beurt weer terugvernederlandst tot Trigland!). Die namen sneden de band van naamsherkenning met het voorgeslacht door en gaven de geleerde definitief een nieuwe groepsidentiteit.

Een mooi voorbeeld is dat van de jonge wees Evert Willemsz uit Woerden (1607-1647), een kansarm kind met een patroniem (maar zonder aantoonbaar gebruik van een geslachts- of toenaam) die met moeite een beurs verwierf om de Latijnse school en vervolgens het Statencollege van de Leidse universiteit te kunnen bezoeken. Terwijl zijn oudere broer Cornelis, een vettewariër (winkelier in vette waren zoals kaarsen, was en olie), de naam Bogaert aannam, noemde Evert zich vanaf het moment van inschrijving aan de academie trots en onveranderlijk Bogardus, ook al was en bleef zijn wetenschappelijke kwaliteit maar zozo. Zijn nageslacht moest wachten tot de ingenieur James Bogardus (1800-1874) – de uitvinder van de postzegelgraveermachine en het gietijzeren staalskelet dat de bouw van wolkenkrabbers mogelijk maakte –, alvorens de wetenschap er in een heel andere context aan haar trekken kwam (Frijhoff 1995:557-561). Nog spannender wordt het bij de Middelburgse predikantenzoon David d’Outreleau oftewel Van Overwater, die zich in het Latijn om beurten Ultraleus of, met meer fantasie, Transaquanus, noemde. Zo zijn er nog honderden, zoniet duizenden

voorbeelden te geven van groepsvorming in kerkelijk en academisch verband door welbewust, maar aan regels gebonden taalspel.

Het Latijn was echter geen landstaal, zelfs niet in de kerkelijke staat, al was het dan ook de liturgische taal van de rooms-katholieke kerk en de gebruikstaal van de Romeinse curie. Dat maakte het Latijn tot een veilig hulpmiddel voor internationale groepsvorming. Calvinisten, anglicanen en lutheranen, hoezeer ook gebonden aan de landstaal in de pastorale praktijk van het dagelijks leven en hoe verknocht ze ook waren aan een groepsvertaling van de bijbel als identiteitsinstrument voor hun kerk (de Lutherbijbel, de Statenbijbel, de King James-versie, zo goed als de katholieken hun door alle protestanten fel bestreden Vulgata hadden), bedienden zich bij gelegenheid onbekommerd van het Latijn als taal van kerk en wetenschap, alsof paus en curie internationaal een *quantité négligeable* waren. De ideologie van de Republiek der Letteren was dan ook uitdrukkelijk supraconfessioneel – al was de werkelijkheid soms wat minder zonnig (Goodman 1994; Bots & Waquet 1997).

Het Frans was echter wél een landstaal, en nog wel van de natie wier koning uitdrukkelijk streefde naar wat toen de *monarchie universelle* heette, de samenvoeging onder één hoofd, zoals ten tijde van keizer Karel de Grote, van de grote rijken uit het Europese gemenebest – het presidentschap van de Verenigde Staten van Europa, zouden wij nu zeggen. De pretentie van het Frans om de taal van de beschaafde wereld, dus van de cultuur van expansief Europa te worden, stiet dan ook onvermijdelijk op een groeiend probleem: taal was namelijk een *signifier* van groepsidentiteit geworden. Francofilie en gallofilie, liefde voor de Franse taal en liefde voor het land Frankrijk, dekten elkaar niet automatisch meer. Ook in Frankrijk zelf moest het Frans als taal van de hoge cultuur trouwens nog lang opboksen tegen het Italiaans, dat mede door de uit Italië overgewaaide hofcultuur vanouds een hogere status had (Giraud 1997). Taal werd nu steeds meer een attribuut van nationaal gevoel en nationale waarden, een element van groepsidentiteit, en kwam daarmee de internationale betekenis ervan in de weg te zitten. Het Frans was acceptabel als groepstaal voor die categorieën Europeanen die zichzelf een supranationale cultuur, ja een natieoverschrijdende groepsidentiteit aanmaten, vooral de politieke elite van bestuurders, ministers en diplomaten, en de kosmopolitische jetset, of liever, om in de stijl van die tijd te blijven, de draagstoelset. Dat was de internationale hofadel, de vorstencoterie van het Duitse Rijk met haar hovelingen, maar ook de Noord-Nederlandse regentenaaristocratie die de

door de uitstervende generaties hugenootse vluchtelingen leeg gelaten plaatsen in de Waalse kerk innamen en aan het gebruik van het Frans groepsdistinctie ontleenden (Frijhoff 2003). De Italiaanse markies Louis-Antoine de Caraccioli (1721-1803), ambassadeur van Napels, kon in 1777 dan ook zonder blikken of blozen een boek publiceren onder de titel *Paris, le modèle des nations étrangères, ou l'Europe française* (Frijhoff 1997).

Maar het Frans was niet langer acceptabel als groepstaal voor de niet-Franse naties. Het grote identiteitsconflict dat vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw volgde, is bekend. Al vanaf de eerste Spectators kreeg de Franse taal in de Republiek het odium van zinloze precisie over zich. De Franse beschaving werd gedoodverfd als een wancultuur van scrupelloze profiteurs. Ze werd heftig bestreden door dat deel van de patriotten en orangisten dat de als nutteloos, onproductief en oppervlakkig geduide verfijning van de Franse taal en cultuur tot de voornaamste oorzaak van het verlies van de oud-vaderlandse deugden en de economische en morele achteruitgang van de natie bestempelde. De terugkeer naar de Nederlandse taal en de Nederlandse waarden beschouwden zij als het meest aangewezen tegengif tegen de ontaarding van het volk. Een welsprekend voorbeeld daarvan was de inktzwarte visie van de als patriot in 1787 uit Utrecht verjaagde hoogleraar-predikant IJsbrand van Hamelsveld (1743-1812), in zijn geruchtmakend geschrift *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw*, in 1791 te Amsterdam gepubliceerd (Kloek & Mijnhardt 2001).

Het omslagpunt waarop de landstaal (en dus de equatie tussen vaderland en moedertaal) als instrument van cultuurbevordering de overhand kreeg boven een supranationale *lingua franca*, ligt in het laatste kwart van de achttiende eeuw. In 1784 diende Antoine de Rivarol (1753-1801) voor de prijsvraag van de Pruisische Academie te Berlijn zijn beroemde *Discours sur l'universalité de la langue française* in, waarin hij de andere Europese talen doodverfd als functioneel en symbolisch minderwaardig ten opzichte van de Franse taal. Hij rechtvaardigde en verheerlijkte de culturele heerschappij van Frankrijk met een beroep op de universele waarde, bruikbaarheid en betekenis van zijn taal. Maar Rivarols argumentatie ging zelf al mank aan nationalisme, aangezien hij de universele waarde van de taal nu aan de specifieke cultuur van een concreet land koppelde. Als *lingua franca* van de elite was het Frans op dat moment dan ook alweer over zijn hoogtepunt heen. Het was door de feiten van de natievorming achterhaald. Toen

tijdens de Franse overheersing rond de Revolutie en de eeuwwende, waarbij de verfranste elites een leidende rol bleven spelen, de Noordelijke Nederlanden een uitgelezen kans kregen om hun Frans op te poetsen en tot hun eigen cultuurtaal te maken, liep het taalschip dan ook stuk op de klip van de nieuwe groepsidentiteit: het Nederlands natiebeseft werd voortaan gekenmerkt door gebruik van de Nederlandse taal. Jan Fredrik Helmers' programmatisch gedicht *De Hollandsche natie* (1812) mag wat mij betreft dan ook als een echte *lieu de mémoire* van dat historische taalmoment worden beschouwd (Van Hattum 1994).

Dat was niet altijd zo geweest. Ik volsta hier met twee eenvoudige voorbeelden. We steken nu even de Atlantische Oceaan over en landen in Nieuw Nederland, een handelsgebied in bezit van de West-Indische Compagnie rondom de huidige stad en staat New York. In een klein fort in het bestuurscentrum van Nieuw Nederland, Nieuw Amsterdam op de zuidpunt van Manhattan, zit sinds 1638 gouverneur Willem Kieft (1602-1647) als bevelhebber en administrateur vanwege de Compagnie.⁽²⁾ Willem is een dertiger, geboren uit een oud-Amsterdamse familie van brouwers en kooplieden en opgegroeid in Amsterdam. Hij heeft de Latijnse school gevolgd en zijn Latijn is vloeiend, zoals een paar bewaard gebleven brieven laten zien. De rector van die school was een Engelsman, Matthew Slade (Sladus), en dat verklaart misschien waarom hij zich later met de gouverneur van Massachusetts in het Engels kon verstaan. Samen met zijn vader had Willem aanvankelijk handel gedreven op Scandinavië, met name Zweden, iets wat hem te pas moet zijn gekomen bij het grote aantal Scandinavische immigranten in zijn kolonie. Zelf was hij als jong koopman opgeleid in La Rochelle, waar hij later ook een aantal jaren in de wijnhandel werkzaam was (en trouwens failliet ging). Frans bleef zijn favoriete cultuurtaal. Toen hij in 1638 in Nieuw Amsterdam een lid van de politieke raad kon benoemen werd dat niet een Nederduits sprekende Noord-Nederlander maar een Franstalige hugenoot, doctor Jean Mousnier de la Montagne.

Hoewel het Nederduits in zijn Hollandse variant de taal van de administratie van de WIC en van de rechtspraak was en bleef, zijn er vele aanwijzingen dat het dagelijkse taalgebruik in Nieuw Nederland niet aan een vaste standaard beantwoordde. De immigranten uit Nederland kwamen bijna allen uit de landgewesten, van het platteland van Drenthe, Overijssel, Gelderland en Utrecht, en

⁽²⁾ Zie voor een en ander Frijhoff 1995:699-762 (Kieft), en register i.v. Taal. Voor een globaal overzicht: Jacobs 1999; Venema 2003.

zullen overwegend hun streektaal hebben gesproken. Duitsers, zoals de uit het verwoeste Maagdenburg gevluchte gebroeders Kierstede, moeten oorspronkelijk Hoogduits hebben gesproken, maar de Duitse chirurgijn Hans Kierstede trouwde met een stiefdochter van de Hollandse dominee Bogardus, Sara Roelofs, die in Amsterdam geboren was uit een vermoedelijk Zweeds sprekende vader en een Noorse moeder. Sara trad later op als tolk bij de besprekingen tussen de kolonisten en de Indianen, vermoedelijk omdat ze zich als peuter in Rensselaerswijck (naast het huidige Albany gelegen) spelenderwijs de lokale Indianentalen had eigengemaakt (Frijhoff 1995:627-628).

In de boedelinventaris uit 1643 van de nalatenschap van de Deense oud-kapitein en hereboer Jonas Bronck (naamgever van de Bronx), die in Amsterdam getrouwd was met de Nederlandse Teuntgen Jeuriaens, vinden we zowel gereformeerde literatuur in het Nederduits voor Teuntgen als lutherse in het Hoogduits voor Jonas – te beginnen met de Duitse Lutherbijbel plus een foliobijbel in het Nederlands. Maar in de boedel zat ook Nederlandse beroeps literatuur voor de kapitein die Jonas was geweest, en een aantal Deense boeken, waaronder een kinderboek (Frijhoff 1995:596-597). Werden de kinderen dus toch in vaders taal opgevoed in plaats van die van de politieke machthebber? Het dagelijkse taalgebruik in de kolonie blijkt in elk geval verre van uniform. De schaarse immigranten uit de Hollandse of Utrechtse steden en dorpen blijken niet alleen in het Nederduits maar soms ook in het Frans met elkaar te spreken, en zelfs het modieuze Italiaans werd wel eens gebruikt (Frijhoff 1995:715; Jacobs 1999:379). De slaven spraken Afrikaanse talen en gebruikten als *lingua franca* gewoonlijk het Portugees, zoals hun onderlinge naamgeving duidelijk maakt. Maar ze ontwikkelden vermoedelijk al snel vormen van Negerhollands, waarvan de gerechtshandelingen even later soms de sporen dragen.

De lokale bevolking, de *native Americans*, sprak natuurlijk een of meer van de Indianentalen. De Europeanen probeerden daar al spoedig vat op te krijgen, al was het maar in de vorm van een elementair handels-*pidgin*, want om de handel met de Indianen was het de kolonisten oorspronkelijk te doen. De meer geletterden onder hen, zoals de chirurgijn Harmen Meyndertsz van den Bogaert (Gehring & Starna 1988) tijdens een reis in de wintermaanden van 1634/35 en predikant Johannes Megapolensis (1603-1670) in een brief aan patria, legden reeds elementaire woordenlijsten aan van de talen van de Mohawk-stammen rond Fort Oranje (thans Albany). Maar ze kregen die gewoonlijk maar zeer ru-

dimentair onder de knie. Zoals Megapolensis (1644) schreef, was het vooral de schier ondoorgrondelijke grammatica van de Indiaanse talen, hun verbuigingen, vervoegingen en *augmenta*, die hem vaak voor gek deed staan als hij met hen probeerde te praten (Feister 1972). Toch waren er Nederlanders die hun reputatie ontleenden aan hun vermogen om zich met de Indianen te onderhouden, zoals de Fries Bastiaan Jansz Krol (ca. 1595-na 1645), die achtereenvolgens ziekentrooster in Nieuw Amsterdam, commies in Fort Oranje en interimair directeur van Nieuw-Nederland was, directeur Wouter van Twiller uit Nijkerk (in functie van 1632 tot 1637), die zeer geliefd was onder de Indianen, of diens achterneef Arend van Curler (1620-1667), eveneens uit Nijkerk, ook commies in Rensselaerswijck en in 1661/62 stichter van de stad Schenectady bij het huidige Albany, midden in het Mohawk-gebied (Kemperink 1976; Merwick 1990:45-67; Burke 1991; Venema 2003). Welke taal of taalvorm er in welke omstandigheid werd gebruikt, moet nader worden onderzocht, al zal dat door de schaarste aan bronnen over het leven van alledag niet gemakkelijk vallen – wel wordt uit de gerechtshandelingen, zoals het proces rond de hoer Grietje Reiniers, duidelijk dat er in het Nederlands stevig werd gescholden en gevloekt (Frijhoff 1995: 708).

Waar het mij hier echter om gaat is niet zozeer de verscheidenheid aan talen als wel de verhouding tussen taal en groepsidentiteit. Eén ondubbelzinnig getuigenis daarvan hebben we wel. In de herfst van 1643 zocht de Franse jezuïet Isaac Jogues (1607-1646), na door Indianen van de Mohawk-stam afschuwelijk te zijn gemarteld, tijdelijk zijn toevlucht in Nieuw Amsterdam. Hoewel jezuïet en missionaris, werd hij er door gouverneur en predikant gastvrij ontvangen en als martelaar voor de christelijke zaak vertroeteld. Voor de Europeanen woog de etnische solidariteit kennelijk zwaarder dan de religieuze verschillen, en de gouverneur had eindelijk weer eens de gelegenheid met een echte Fransman zijn Frans op te halen. Jogues heeft een kort verslag geschreven van zijn verblijf in Nieuw Amsterdam. Hij vertelt daar als een van de bijzondere momenten dat de gouverneur hem trots vertelde dat in zijn stadje van amper vijfhonderd inwoners maar liefst achttien talen ('dix-huit sortes de langues') werden gesproken (Jogues 1862; Jameson 1909:259-260). Voor gouverneur Kieft, die zelf voortdurend zijn taalgebruik aanpaste aan zijn gesprekspartner van het moment, was niet de eenheid van taal maar juist de verscheidenheid aan talen een reden tot trots. Hij kenmerkte haar als een hoofdkenmerk van de groepsidentiteit van zijn kolonie. Het was een element van kracht.

Omgekeerd, en dat is mijn tweede voorbeeld, waarover ik heel kort zal zijn, werd de verscheidenheid van talen bij de Indianen juist als een bedreiging gezien. Natuurlijk vormden de Indianentalen met hun compleet andere taalstructuur voor de Europeanen een permanente en ontmoedigende uitdaging. Dominee Megapolensis klaagde er al over dat eigenlijk geen enkele christen de taal van de Mohawks goed kon spreken. Ze kwamen niet verder dan een handelstaaltje, de grondbeginselen van de taal bleven schimmig. In tijden van spanning leverde het gebrek aan communicatie een extra element van achterdocht. Maar er is één getuigenis dat een wat groter tipje van de sluier oplicht. Megapolensis riep bij zijn pogingen om iets van de Indianentalen te bevatten de hulp in van de commies van Fort Oranje, die daar al jaren woonde (Van der Donck 1655:77).⁽³⁾ Als de dominee een Mohawk om de betekenis van een woord of uitdrukking vroeg, kreeg hij namelijk voortdurend andere antwoorden. De een gaf hem een werkwoord in de tegenwoordige tijd, de andere in de verleden tijd; de een gebruikte de eerste, de ander de tweede persoon; de conjugaties en declinaties bleven een mysterie, en de dominee vergiste zich voortdurend. Maar de commies had een pasklaar antwoord. Naar zijn mening wisselden de Indianen iedere twee à drie jaar van taal. De blanken slaagden er immers niet in hen te begrijpen. Dat was een reden tot zorg, zoniet tot angst.

Taal fungeert hier in eerste instantie louter als instrument. Ze is functioneel en kan dus wisselen naar gelang van de context. Daarmee past dit getuigenis perfect in de gangbare representatie van de Indianen, die door de kolonisten als heidense barbaren werden beschouwd, zonder cultuur, dan wel met een cultuur die lijnrecht tegen de Europese codes inging (Schmidt 2001). Maar de uitspraak van de commies laat tegelijk zien dat taal als een wezenlijk element van de groepsidentiteit van de Indianen werd beschouwd, zoals dat intussen ook voor de Europeanen zelf het geval was geworden. Door taal maakten ze zich kenbaar en zichtbaar, en gebrek aan begrip van de taal maakte niet alleen de communicatie tussen de etnische groepen onderling onmogelijk, maar versluisde zelfs de collectieve identiteit van de inheemse bevolking als zodanig, zodat de Europeanen door angst en achterdocht werden bevangen. Wellicht is er voor dat moment geen duidelijker voorbeeld te vinden van de nauwe verwevenheid van taal en groepsidentiteit, en van de taligheid zelf van identiteit, niet alleen als narratieve constructie, maar als sociale werkelijkheid.

⁽³⁾ Jacobs 1999:53 identificeert de commies met de eerder genoemde Harmen Meyndertsz van den Bogaert.

Bibliografie

BERKEL, K. VAN

1985, *In het voetspoor van Stevin: Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland* (Meppel: Boom).

BESCHRIJVINGHE

1651, *Beschrijvinghe van Virginia, Nieuw Nederlandt ...* (Amsterdam: Joost Hartgers).

BOTS, HANS & FRANÇOISE WAQUET

1997, *La République des Lettres* (Parijs : Belin-De Boeck).

BRANDEN, L. VAN DEN

1956, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de zestiende eeuw* (Gent: Kon. Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde).

BUNGE, WIEP VAN

2001, *From Stevin to Spinoza: An Essay on Philosophy in the Seventeenth-Century Dutch Republic* (Leiden: Brill).

BURKE, JR., T.E.

1991, *Mohawk Frontier. The Dutch Community of Schenectady, New York, 1661-1670* (Ithaca, NY: Cornell University Press).

CORBAY, R., & J. LEERSSEN, EDS.,

1991, *Alterity, identity, image. Selves and others in society and scholarship* (Amsterdam: Rodopi).

DIJKSTERHUIS, E.J.

1943, *Simon Stevin* ('s-Gravenhage: Nijhoff)

DONCK, ADRIAEN VAN DER

1655, *Beschryvinge van Nieuw-Nederlant (gelijck het tegenwoordigh in staet is)* (Amsterdam: Evert Nieuwenhof).

FEISTER, LOIS M.

1972, "Linguistic Communication between the Dutch and Indians in New Netherland, 1609-1664", *Ethnohistory*, 20 : 25-38.

FISHMAN, JOSHUA, ED.

1966, *Language Loyalty in the United States* ('s-Gravenhage: Mouton).

FISHMAN, JOSHUA, ED.

1968, *Readings in the Sociology of Language* ('s-Gravenhage: Mouton).

FRIJHOFF, WILLEM

(1989), "Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de Revolutietijd", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 104 : 592-609.

- FRIJHOFF, WILLEM
 1990, "L'usage du français en Hollande, XVIIe-XIXe siècles: propositions pour un modèle d'interprétation", *Études de linguistique appliquée*, nouvelle série, 78 : 17-26.
- FRIJHOFF, WILLEM
 1991, «Le plurilinguisme des élites en Europe de l'Ancien Régime au début du XXe siècle», *Le français dans le monde: recherches et applications* [themanummer *Vers le plurilinguisme des élites*, red. Daniel Coste & Jean Hébrard], 1991 : 120-129.
- FRIJHOFF, WILLEM
 1992, «Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning», *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 107 : 614-634.
- FRIJHOFF, WILLEM
 1993, "Cultuur op termijn. Een verkenning van identiteit in de tijd", in: Carolien Bouw & Bernard Kruithof, red., *De kern van het verschil. Culturen en identiteiten* (Amsterdam: SISWO / Amsterdam University Press), 17-40.
- FRIJHOFF, WILLEM
 1995, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen: SUN).
- FRIJHOFF, WILLEM
 1996, "Le Français en Hollande après la Paix de Westphalie: langue d'immigrés, langue d'envahisseurs, ou langue universelle?", *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 18 : 329-350.
- FRIJHOFF, WILLEM
 1997, «Cosmopolitismo», in: Vincenzo Ferrone & Daniel Roche, red., *L'Illuminismo. Dizionario storico* (Rome/Bari: Editori Laterza), 21-30.
- FRIJHOFF, WILLEM
 2003, "Uncertain Brotherhood: The Huguenots in the Dutch Republic", in: Bertrand Van Ruymbeke & Randy J. Sparks, red., *Memory and Identity. The Huguenots in France and the Atlantic Diaspora* (Columbia, SC: University of South Carolina Press), 128-171.
- FRIJHOFF, WILLEM & ANDRÉ REBOULLET, RED.
 1998, *Histoire de la diffusion et de l'enseignement du français dans le monde* [themanummer van *Le français dans le monde: recherches et applications*].
- FRIJHOFF, WILLEM & MARIJKE SPIES
 1999, *1650: Bevochten eendracht* [Nederlandse cultuur in Europese context] (Den Haag: Sdu).

- GEHRING, CHARLES T., & WILLIAM A. STARNA, EDS.
1988, *A Journey into Mohawk and Oneida Country, 1634-1635. The Journal of Harmen Meyndertsz van den Bogaert* (Syracuse, NY: Syracuse University Press).
- GIRAUD, YVES, ED.
1997, *Contacts culturels et échanges linguistiques au XVIIe siècle en France* [Biblio 17, n° 106] (Tübingen: Romanisches Seminar).
- GOODMAN, DENA
1994, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment* (Ithaca, NY: Cornell University Press).
- HATTUM, MARINUS VAN
1994, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Proefschrift VU 1994 (Amsterdam: Schiphouwer & Brinkman, 1996).
- HOOVEN, M. TEN, RED.
2001, *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland* (Amsterdam: Boom).
- JACOBS, JAAP
1999, *Een zegenrijk gewest: Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker).
- JAMESON, J. FRANKLIN
1909, *Narratives of New Netherland, 1609-1664* (New York: Scribner).
- JOGUES, ISAAC
1862, *Novum Belgium. An Account of New Netherland in 1643-4*. Ed. by John Gilmery Shea (New York: J.G. Shea).
- KEMPERINK, J.H.P.
1976, "Arent van Curler", *Flehite*, 8 : 33-43.
- KLIFMAN, HARM
1992, "Dutch Language Study and the Trivium: Motives and Elaborations", in: Jan Noordegraaf, Kees Versteegh & Konrad Koerner, eds., *The History of Linguistics in the Low Countries* (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins), 63-83.
- KLOEK, JOOST, & WIJNAND MIJNHARDT
2001, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* [Nederlandse cultuur in Europese context] (Den Haag: Sdu).
- LEERSSEN, JOEP
1990, "Van essentie naar perceptie. Inleiding", in themanummer 'Nationale identiteit', *Skript. Historisch tijdschrift*, 12: 198.

- LEUVENSTEIJN, J.A. VAN
 1997, "Vroegnieuw-nederlands (circa 1550-1650)", in: M.C. van den Toorn e.a., red., *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (Amsterdam: Amsterdam University Press) 227-272.
- MEGAPOLENSIS, JOHANNES
 [1644], *Een kort ontwerp, van de Mahakvase Indianen, haer landt, tale, statuere, dracht, godes-dienst ende magistrature. Aldus beschreven ende nu kortelijck den 26. Augusti 1644 opgesonden uyt Nieuwe Neder-lant* (Alkmaar: Ysbrant Jansz van Houten; z.j.) [exemplaar in UB Gent], herdrukt in: *Beschrijvinghe* (1651) 42-49.
- MERWICK, DONNA
 1990, *Possessing Albany, 1630-1710: The Dutch and English Experiences* (Cambridge: Cambridge University Press).
- ROMEIN, JAN M., & ANNIE ROMEIN-VERSCHOOR
 1938-1939, *Erflaters van onze beschaving: Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (3 dln; Amsterdam: Querido).
- SAS, N.C.F. VAN, RED.
 1999, *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* [Nederlandse begripsgeschiedenis, I] (Amsterdam: Amsterdam University Press).
- SCHMIDT, BENJAMIN
 2001, *Innocence Abroad. The Dutch Imagination and the New World, 1570-1670* (Cambridge: Cambridge University Press).
- STEVIN, SIMON
 2001, *Het burgherlick leven. Anhangh* [Leiden 1590]. Pres. door Pim den Boer (Utrecht: Bijleveld).
- STRIJK, D.J.
 1958, *Het land van Stevin en Huygens* (Amsterdam: Pegasus).
- VENEMA, JANNY
 2003, *Beverwijck. A Dutch Village on the American Frontier, 1652-1664* (Hilversum: Verloren / Albany, NY: State University of New York Press).
- WAL, M.J. VAN DER
 1995, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650* [Nederlandse cultuur in Europese context. IJkpunt 1650] (Den Haag: Sdu).
- WAL, M.J. VAN DER
 1997, "Grotius' taalbeschouwing in contemporaine context", *Nederlandse taalkunde*, 2 : 14-34.

WAQUET, FRANÇOISE

1998, *Le latin, ou l'empire d'un signe, XVIe-XXe siècle* (Parijs : Albin Michel).